

janje. Njegove okrajšave, nastale iz istih vzrokov, so izpisane. Opombe opozarjajo predvsem na težko berljiva mesta in na nekatere zanimivejše dele besedila, ki jih je Miran Jarc potem prečrtal. Pri natisu smo opustili njegovo partizansko ime Janez Suhi, ki je natipkano v levem kotu nad naslovom prvega poglavja; temu smo dodali — v skladu z ostalima dvema, kjer je to storil pisatelj — ustrezno rimsko številko. Opustili smo tudi datum 7. VIII. 43, ki ga je Jarc zapisal v zgornji desni kot na prvi strani rokopisa III. poglavja in verjetno pomeni — kljub zmoti v letnici — začetek pisanja tega poglavja. Na njegovem koncu pa je poševno zapisal že omenjeni naslov naslednjega, neohranjenega poglavja.

Ob koncu tega zapisa, katerega namen je navesti najbolj nujne podatke o tem Jarčevem delu, se zahvaljujem dr. Francetu Berniku za pomoč pri razbiranju izredno težko berljivih rokopisov in ravnatelju novomeške Študijske knjižnice Mirana Jarca, Bogu Komelju, ki je omogočil pregled rokopisov, posredoval njihove posnetke in pisateljevo fotografijo.

Marjan Dolgan



Miran
Jarc

I. ČUDEŽ NAD BISTRO

»Bologna... Bologna... Bologna« bijejo po tračnicah kolesa fašistovskega vlaka, drvečega proti Borovnici. Deset živinskih vagonov, skrbno zapahnenih in zaklenjenih, v vsakem petdeset slovenskih ljudi, stisnjeno čepečih na umazanih, z oljem politih tleh, pogreznjenih v temo in obup, ki ga ne morejo zakriti v pljuskih¹ komaj pričetih in že odsekanih popevk, vzklikov, klavrskih šal in prežečega molka vase

sključenih bitij, duševnih se pod težo ponižanja in razžaljenja, ki je oblatilo sto in sto src na dan nedelje 28. junija 1942.

Spomin čara filmske slike in razpihuje tlečo živo rano, žerjavico. Pred dvanajstimi urami si še sedel na vrtu svojega stanovanja v Ljubljani, gledal svoja otroka, ki sta se igrala kraj tebe, ko te je presenetila žena, ki je prihitela z zlimi slutnjami v očeh in pokazala na ulico s tresočo se roko: »Blokada!«

Blokada! Nič novega. Danes bodo spet zaprli z vojaštvom del mesta, vdrli v hiše, preiskali stanovanja, pobrali vse moške, jih odvedli s seboj v

¹ Težko preberljiv rokopisni popravek.

vojašnice in jih tam oddelili. Nekaj jih bodo poslali domov do prihodnje blokade. Dan za dnem ropočejo po tlaku kamioni z zajetimi civilisti vseh starosti, vseh stanov. Nič novega. Nisi bil prvič. Ali do zdaj še sediš na svojem. To se pravi: svoj dom imaš, ženo in otroka, nedotakljiv dom, zajamčen ti po starih človeških in božjih postavah. To je tako samo po sebi umljivo, saj si se vendar rodil in vzgajal v duhu dediščine² humanizma, francoske revolucije, liberalizma in krščanskih postav. Nič te ne moti dejstvo, da si se zavestno prebudil v času prve svetovne vojne in da si šel skozi radosti in bolesti osebnega življenja v času med dvema vojnama ob daljnem prigrmevanju velike revolucije na vzhodu. Ta zahrbtna bliskavica te vendar ni motila, da ne bi zakoprnel po domstvu, dal roko ženi, ki ti je rodila otroke in z njo zaživel v domu za varno ogrado ognjišča, iz katerega si kot Robinzon na svojem otoku opazoval besnenje oceana okrog sebe. Najsi se je obroč okrog tebe še tako svareče ožil, najsi si se naposled našel zajetega le še v ulico med svojim stanovanjem in pisarno, še vedno si bil nedotakljiv. Iz zgodovine si poznal preseljevanje narodov. V prijetno razdraženi domišljiji si gledal bradate borce na konjih, vpijoče in prepirajoče se žene s kričavimi otroki, klateče se iz kraja v kraj, nočujoče po goščavah, okrog ognjev, ciganske črede novih osvajalcev Evrope. Toda kmalu so podobe postale tako živa resnica, da ti je dih zastal. Pred očmi se ti je zrušila stara Evropa XIX. veka. Pogled se ti je zasvedral v brezdno. Na obzorju je zakrvavela apokalipsa. Bežeče, streljane, klane množice Poljakov, razpad držav, beg meščanov, ki so še včeraj posedali po kavarnah in barih. Kralje je odpihnilo na vse strani sveta, začutil si grozničav svet Shakespearovih tragedij, naposled pa si se znašel v krvavi pokrajini Krsta pri Savici. Zastrmel si: ali res? Skril si se vase. Ni res. Nekje daleč, daleč, toda jaz sem še na svojem in samo poslušam in berem. Ali vihar apokalipse je zanesel strašni vonj gonobe prav do tebe. Stisnil si se v svojo družino med štiri stene in prisluhnil. Oh, kako preproste so vse velike stvari v življenju! Mejo, ki je tebi, verniku zakonitosti, večno sveta, pregazi vojak z enim samim korakom. Ti seveda nisi pričakoval tega koraka, ker ga tvoja z učenostjo nabita pamet ni mogla, ni hotela, ni smela razumeti, toda vojak je prišel, z okovano nogo brcnil pregrajo in stopil čez mejo . . . Še kriknil nisi. Molk je krik iznenadnega meščana, molk in poklek. Ti nisi pokleknil, toda molčal si. Molče si stopil v katakombe, poiskal podzemce in se začudil: bil jih je legijon. Razodelo se ti je: poslej je tvoj dom v katakombah, beseda pa samo še šepet. Pa še vedno si živel med štirimi stenami. Tam zunaj pa so se že oživljale slovenske pokrajine, v gozdovih je začelo šumeti. Ti si spal še doma na udobni postelji, prejemal hrano na krožnikih. Pribor civiliziranca te je tolažil z videzom, da še ni vse izgubljeno. Kaj naj bi bilo izgubljeno? Tvoj dom je še vendar nedotaknjen, pri sebi nosiš še vedno osebno izkaznico in tujcu je vdor v stanovanje prepovedan. Bil si polž v svoji hišici in predel iz sebe spočasnjeno življenje, dokler . . . Oh, kako preprosto stopi usoda pred človeka!

² V tipkopisno besedo »dedščina« smo vstavili i, ki ga je verjetno pozabil stroje-pisec, Jarc pa je spregledal napako.

Po stopnicah so udarili tuji koraki, v predsobo so stopili italijanski vojaki. Tuji možje s puškami v rokah se gnetejo po sobah, kamor so imeli dostop samo prijatelji in znanci. Stikajo po omarah, razgrinjajo postelje, odmikajo pohištvo, preobračajo zaboje. Otroka jih gledata z napol začudenimi očmi, žena stiska ustnice. Še preden si se zavedel, so si že zapisali tvoje ime, in z njimi moraš. S seboj nosijo vse, kar so si nabrali v hiši: čevlje, odeje, smuči. Na ulici je že zbrana gruča mož vseh starosti, vseh stanov. Kamioni. Trenutek še in že se poženeš na kamion, stlačiš se v množico sklonjenih glav, ker je strop iz lesenih latev prenizek. Silno jasno se zaveš, s kako boleznim pogledom te je objela žena. Šele zdaj čutiš pritisk njene tople roke pred pol ure. Skoz vrtno ograjo se ti smejeta otroka. To bo zabavna vožnja. Kam, zakaj? Bedak, še sprašuješ. Avanti! Ulica za ulico beži za teboj, trgovine, kavarne, kjer si pustil drobce svojega življenja. Prazne so ulice. V katakombah pa še prežijo novi verniki, novi borci, Tugomerjevi pravnuki.³ Nevidna mreža se razpenja po vseh pokrajinah. Strahotna je za tujca ta jeklena pajčevina. Mreža partizanska! Partizani. Sladko te objame spomin. Ali ne sanjaj več jetnik. Ali veš za prihodnjo minuto? Ali veruješ v čudež, ki se bo prav nalašč zaradi tebe zgodil, fantast?

Novo prizorišče. Stojiš v gosjem redu, člen verige, ki se na dvorišču belgijske vojašnice pomika korak za korakom svoji usodi bliže in bliže. Sinje nebo, svetla sončava. Po dvorišču begajo častniki, prostaki, ovaduhí. Novi kamioni stresajo nabrana telesa, ki jih uniformirani priganjači uvrščajo v novo verigo. O, usoda stotih, tisočev, deset tisočev Slovencev. Slišal si o deportacijah Primorcev, Goričanov, Štajercev, Gorenjcev . . . zdaj si morda sam na vrsti. Kakšna deportacija neki? Kako vruga? Saj nisi niti opremljen za tak nenavaden izlet. Doma te čaka družina s kosilom in ura bo kmalu ena. Oblečen si za na ulico. Niti aktovke nimaš pri sebi, nihar plašča ali celo nahrbtnika s perilom in hrano. Čez uro boš spet doma, sicer v pasti, toda med štirimi stenami družinstva, še prišepetoval boš lahko in lovil antenske vesti. Tako mora biti, ker nisi prijatelj pustolovščin, ki jim tvoje telo ni kos.⁴ Da, tako bo. Opraviš boš formalnosti zaradi legitimacije in — avanti proti domu na kosilo, in dan se bo končal kot včeraj. Tako lepa je taka laž, čeprav srce naposled le ne veruje vanjo. Srce vidi včasih daleč, kako ne bi videlo zdaj, ko se je usoda približala že srcu. Ozreš se okrog sebe. V brezmejnost rasto vrste ujetih civilistov, v brezmejnost se razteza to dvorišče v dopoldanskem soncu med pobliskavanjem in klopotanjem pušk in strojnic in žičnih ovir, za katerimi se gneto oddeljenci, deportiranci, interniranci in talci. Talci? Mólči peklenska beseda, blaznica te je rodila.

Kaj, na vrsti sem? Stopiš pred častnika. Mrzki pogled, posmehljiva kretnja z roko na levo. Za sekundo se zdrzneš. Kako? Nisi razumel? Na levo vendar. Dobro, tako. Da, tako . . .

³ Prvotno: »pravnuki Črtomirjevi«.

⁴ Stavku je sledil tale: »Črtomirstvo je morda kljub vsemu le veličasten ep, tuj človeku XIX. veka«, a ga je Jarc potem prečrtal.

Tvoj prednik je bil vendar poslan na desno, v prostost. Kako preprosto je vse to. Čudovit mir se je razlil po tebi. Nič več ugibanj in premišljanj. Na levo. Vse je v redu. Sebe niti ne čutiš. Nekje je žena, nekje sta otroka. Danes se ne bomo videli pri kosilu in tudi jutri ne . . . Vse to je — bilo nekje, nekoč. Bajka. V srcu je leden mir, naravnost neverjeten mir. Zadeva je skrajno enostavna in stvarna. Kaj se je zgodilo? Vojak na levi pod starim kostanjem ti je vzel legitimacijo. Zdaj si brez imena, brez zaščite. Razumeš? Morda buljiš z očmi bedasto predse. Kako? Sem prav razumel? Vojak je izustil ime Bologna. Bologna? Tako? Zdaj vse veš. Taborišče. Že so te odvedli v nekakšno čakalnico. To je nabito polna sobana z razbitimi šipami v zamreženih oknih in z razpraskanimi stenami. Kdo vse ni tu: mizar, učitelj, profesor, inženir, črkostavec, železničar, bivši državni poslanec, študent . . . Lepo! Čedalje bolj čudovito. Na peči nam radio igra popevke iz Tosce in Traviate. Kako bedasto je⁵ vse to. Uradno poročilo — italijanske zmage v Libiji,⁶ ki jih moramo stoje poslušati ob velikem zadovoljstvu fašističnih rabljev. Glej ga, črnosrajčnika pri peči. Bedasta zloba jim pobliskava iz oči. Zdi se mi, da govorijo: »Le počakajte slovenski psi, komunistični prasci!« Spet popevke. Gledamo se. Bologna, Gonars, Udine . . . glad, griža, počasno poginjanje. Zvij se kot jež. Stopi si na srce in molči. Kizmet! Nekdo trdi, da nas bodo že nocoj odpeljali. Pa bodi. Končano je. Do konca vojne. Morda bo za marsikoga izmed nas končano že prej. Pravijo, da vidci vidijo že po obrazu, če si kandidat za bližnjo smrt. Ah, ne čenčaj jalovih prerokb. Ampak, vendarle, tako trapasto zajetje. To niti smrt ne bo. To je kakor bi stopil na neboljenega črva.

Čakalnica se polni. Prostora ni več. Soba izliva čez prag vsa ta trudna telesa. Mrtve črede se pomikajo v pripekajočem soncu nazaj na dvorišče za zastražene žične ovire, za katerimi se čredi topa gneča ljudi. Pravijo, da jih je nad šesto. Čudno sejmišče. Živina na prodaj. Zastražena živina. Čakamo eno uro, dve, tri . . . Kdo bi štel ure. Čas nima tu nobene cene. Duh se bavi z malenkostmi. Sonce se pomika proti zapadu. Sence se daljšajo. Golovski gozdovi se počasi mračé. Tam so pozabljeni marsikateri sprehodi. Tja so hodili meščani s svojimi družinami srkat svežega zraka. Sejmišče je bolj in bolj trudno. Drug pri drugem si izprošajo cigaret. Lakote niti ne čutiš. Pri nekem oknu naliva vojak vodo. Sto rok se žejno izteza proti oknu. Ne, ne bom pil, ne bom prosjačil. Žejni, trudni ljudje. Vsi so brez imena. Njihove meščanske obleke so samo še nesmiselna krinka v neokusni burki. Nekdo si zavija košček sira v papir, ki je bil še včeraj morda zanj važna uradna listina. Za jutri ni več potrebna. Na oddaljenem koncu dvorišča se je pojavila gospa z otrokom. To je vendar žena mojega znanca. Na prstih stoječ opaziš njeno mahajočo roko. Besed ne slišiš.

⁵ Jarc — ali še bolj verjetno strojepisec — je izpustil »je«, zato smo ga vstavili.

⁶ Ker je Jarc prečrtal povedek »napoveduje« in naredil za osebkom znamenje treh podolžnih črt, ki ga je ponovil še na robu tipkopisa, smo vstavili namesto prečrtane besede pomišljaj.

Še malo, pa bodo ure odbile deveto, policijsko uro. Čemu čakamo? Ulice se morajo izprazniti. Družine se morajo poskriti po domovih. Družine brez očetov, brez bratov in sinov.

Še čakamo. To ni več Ljubljana, to ni več belgijska vojašnica, ne več golovški gozd. To je neki tuj kraj, kakršnih je danes povsod na svetu kolikor hočeš. Niso samo ljudje izgubili imen, tudi hiše nimajo več obrazov. Mrtve hiše, mrtvo mesto. Barake, barake, barake, ječe. Kraj brez včeraj in jutri. Postaja, strašna brezoblična postaja. Korakamo. Pred odhodom je vsakdo dobil dva koščka kruha in salame »per tre giorni«, kot je malomarno vzdiknil zaspani vojak. Korakamo. Šest nas je v eni vrsti, vrst pa je sto. Na obeh straneh nas spremljajo oboroženi vojaki. Ne poznam več te ulice, pa čeprav sem bog ve kolikokrat hodil po njej. Čudno tiha je, predmestno zaplankana z razgledom na skladišča in na tovarne vagone. Ustavimo se pred vrsto živinskih voz. To je naš vlak. Železničarji švigajo sem in tja. Pričelo je rahlo rostiti. Dremotno svetijo električne žarnice. Vse je dremotno. Podčastnik nas šteje. Petdeset sem. Avanti v prvi živinski vagon. Za nami zapahnejo vrata in jih še posebej zaklenejo. Zdaj delaj kar ti ljubo. Sesti niti ne moreš. Čepiš kot bebapec v blazini . . .

»Bologna . . . Bologna . . . Bologna . . .« bijejo kolesa ob železo. Dežuje. Tema je. Ne razločiš več obrazov ne teles. V temi se pošastno širi in spet oži čudno, črno bitje. Samo dihanje ga še izdaja. Ni več časa, ni več prostora. Življenje je samo še črna noč, v katero zdaj pa zdaj odjekne zamolkel razpok granat v daljavi, ki utone v drdranju koles.

Vlak se je ustavil. Nekdo pove, da smo na Borovnici. Črno bitje se je spet zdramilo iz toposti in se zganilo v trudnih vzdikih. Spomin se za hip razživi kot iskre v tleči žerjavici. Prijatelj poleg mene je vzdihnil. Kje je Ljubljana? Molk. Daj, da ugasne še poslednja iskra. Od tržaške strani pridrvi dolg vlak. Vzklikanje in beganje železničarjev, šum pare, odsevi svetilk. Stojimo, čakamo. Nekateri se povzpenjajo do zamreženih linic pod stropom. Telesa ne čutiš več, srce je otrpnilo.

Vlak se je zganil. Težko sope stroj v breg. Misel se spet oživlja. Pred dvanajstimi urami . . . O, takrat so zate še živeli partizani. Slišal in bral si o njih kot o neki skrivnostni silni ljudski vojski, ki bo ob svoji uri privrela iz osrčja gozdov in odrešila ves narod. Partizani! Njihovi napadi so kot pobliski iz teme, pred katerimi trepečejo tujci kot pred kačo, ki jo zagledaš šele zadnji trenutek. Ah, ne sanjaj o partizanih, ne nóri živi mrtvec v rožljajoči kletki! Srce bije, bije, kolesa trkajo ob tračnice, vlak nas vozi v počasno nesmiselno smrt. Počasi, čedalje bolj trudno se pomikajo težki vagoni z nenavadnim tovorom in bolj in bolj te prevzema občutek, da se vlak kar na lepem ustavi in da se vse skupaj ustavi in zaspri kot voda v pesku. Skozi zamrežene line diha svetla noč. Zjasnilo se je. Drevesa se komaj še pomikajo mimo. Kolesa škripljejo. Ali bo to polzenje trajalo kar naprej? Usihajoča dremotnost se polašča te črne brezdanjosti, v kateri se potaplja poslednji odmev zavesti.

Tedaj pa . . .

Zgodilo se je nekaj nepojmljivega, nekaj kar ne gre v razum, nekaj česar ni v voznem redu. V tem trenutku si lahko spoznal, da si vse predolgo hodil v šolo starega sveta, ki je povzdignil zakonitost meščanskega reda v kozmično zakonitost, in da se niti tvoja kri ni upala več čutiti ritma vulkanskih pretresov. Spet se je zgodilo nekaj čisto preprostega, zdaj v tretjič. To pot pa nam je zaigrala usoda čisto drugačno igro.

V prežečo tišino so udarili rezki strelj.

Enkrat, dvakrat, trikrat.

Ne prešteješ jih. To se kar vsipa, seka, buta, treska v vagone, da nam zastaja dih. Črno, negibno telo je zaživelo, kot bi ga naelektril, se stisnilo po tleh v skrajni napetosti. Ali je to tisto . . . tisto poslednje, čemur se v tem položaju niti imena ne upaš dati, ker bi bilo preveč jalovo. Smrt? Pa to bo smrt klavne živine. Stoj, prisluhni. Za Boga! Vlak stoji. Zdi se ti, da že celo večnost. Živci so kot napete strune. Strojnice regljajoče bičajo v lesene stene vagonov. Od nekod se iztrga krik: »Zadet sem!« Drugod: »Ranjen!«. Hrup, ropot, beganje. Nenadoma kriki od zunaj. »Hura! Juriš, fantje!« Vse se nam je razodelo. Partizani!

Ljudje v vagonih na nogah. Divji kriki: »Mi smo, Slovenci. Interniranci! Zakljenjeni smo. Odprite nam!« Sto krikov, en krik.

Strašne sekunde, dolge kot ure. Ne meriš jih več. Tak čas merijo samo premori med posameznimi strelj. Kričiš, butaš ob stene.

»Odprite, odprite! Fantje! Na pomoč!«⁷

Butanje s puškinimi kopiti po stenah, po vratih, strelj v ključavnice. V teh usodnih trenutkih se duh nekam čudno jasnovidno, kakor da miruje, celo spokojno razgledava nad dogodki, kakor da jih želi ohraniti do smrti v spominu do poslednje podrobnosti. Zdaj, glej, so vrata že odprta, na stežaj odprta in obstrmiš: kvader široke mlečne svetlobe zazeva pred teboj — prostost!

Ali je res? Ali ti je pa vročična domišljija zagodla čudaško burko? Ali je res, človek izbičani? Vidiš, kako krilijo roke križem kražem v zrak kakor vejevje drevesa, ki so ga zemske sile izruvale iz tal, roke ljudi, ki niso mogli verovati več v čudež prevrata. To uro se je stara zakonitost strla za vselej. Vse se giblje kot v magičnem snu. Samogibno potegnem prijatelja za seboj k vhodu in se poženem ven. Že ni več tal pod menoj. Kakor da plavam po zraku, kakor da vsi plavamo nekam navkreber, ali po ravnem, kaj vem, kar naprej v vlažno goščavo. Za nami pokajo strojnice kar na slepo. Bežiš. Šele zdaj se zaveš, da te priganjajo klici: »Fantje, nič strahu. Ste že dobri. Kar naprej. Vam bodo že naši pokazali pot!« Ozreš se in za seboj opaziš dekleta s triglavko na glavi in puško v rokah. Prva partizanka, ki si jo srečal v življenju. Ne odlašaj. Ni časa. Dekle strelja na vlak nekje spodaj. Hitiš

⁷ Dodali smo pozabljeni znamenji za premi govor; piko, ki jo je verjetno postavil na konec prvega premege stavka strojepisec, smo glede na zgornje preme govore nadomestili s klicajem. Za nominalnim stavkom »Fantje« ni v tipkopisu nobenega ločila — očitno ga je pozabil postaviti strojepisec, Jarc pa je pomanjkljivost spregledal pri popravljanju —, zato smo dodali klicaj.

kot v sanjah po grapi, preskakuješ spolzke skale, loviš se po kotanjah.⁸ Srečavaš nove vojake, fante s puškami in triglavkami na glavi. Partizani! Sprašujejo te po ranjencih, kažejo ti pot globlje v gozd, ki ga zavija rahla mesečina v čudovito mehko kopreno. Kako čisto ozračje! Utrgaš list z bukove veje in si z njim omočiš suhe ustnice. Gozd ti je potešil prvo žejo. Rešenci hite mimo, nekateri se ustavljajo in love zraka v zasopla pljuča. Drug drugega se tipajo s pogledi, češ ali si res ti? Vsakdo dobiva spet svojo podobo. Iz prejšnje brezoblične črne gmote so se spet oddelila posamezna življenja, toda vsi so zdaj spremenjeni. Prej obrtnik, uradnik, delavec, drug drugemu neznani, med seboj ločeni po življenju, si stoje zdaj nasproti kot prijatelji, ki se poznajo že izza otroških let. Tikajo se, pozdravljajo, kot da so se pravkar rodili drug za drugega.

Obstal sem na prvi postaji poti, ki vodi na veliko odisejado. Gozd z zasekami strmi vame kot ogromne orgle z nemimi piščalmi. Ubogi ubežnik s starim voznim redom se je prebudil. Gledam. Otroško se čudim. Življenje je vendar nekaj strašno lepega! Vsakogar bi objel. Kako bi se zahvalil? Komu? Ali veš, kaj si pravkar doživel? Stopil si čez prag prošlosti, pretrgale so se zadnje korenine, ki so te nasiloma vezale s starim svetom. Zadihal si zrak, ki veje od ognjišča, kjer gori Črtomirov⁹ ogenj, ki se je spet razplamtel v poznih pravnukih. Jutri, pojutrišnjem bo morda iz gozda zabučala veličastna orgelska himna slovenskega življenja in se kot zarja razlegla po vsem slovenskem narodu.

II. LJUDJE NA RAZPOTJU

»No, čeden lijak. Iz njega se ne izmuzneš kar tako. Če nas Italijani zavohajo, je po nas. Iskali pa nas bodo . . .« je zaskrbelo šolskega nadzornika, starejšega moža z nabuhlimi lici in debelim rdečim nosom. Njegove, skoraj do kolen z blatom obrizgane hlače in čisto razmočeni čevlji so pričali, da ima dolgo pot za seboj. Od prečute noči rdeče oči je plašno povzdignil proti nebu, zastrtem z gosto meglo, ki je delala pogledu neviden tudi parobek gozda, iz katerega je prihajalo mrmranje večje skupine ljudi. Mož z debelim nosom se je oddahnil: »Ta megla mi je všeč . . . Če pa se razpuhti . . . Avion bi imel kaj lahko tarčo . . . To bo kaša.«

Njegov sopotnik, inženir s širokokrajnim klobukom, si je zavihal dolge, povešene brke in siknil skozi zobe, kar je bil edini odgovor. Šolski nadzornik je spet spregovoril: »Šestnajstega leta, hm, takrat je bil človek še mlad . . . skoraj za trideset let mlajši. In otroka imam v bolnišnici . . . Zdaj pa . . . ne vem, kako bo to šlo . . .« V krogu se je prestopical sem in tja, neodločen in neroden. Inženir, ki je bil videti že sam po sebi razdražen, ga je škodoželjno zavrnil: »Če bo šlo, ali ne, nas nihče ne vpraša, dragi moj, moralo bo iti, če nočeš pustiti kosti svoje beteznosti v tej nepriljudni globeli. In bo šlo,

⁸ Komaj preberljiv Jarčev popravek nad tipkopisom.

⁹ Besedo »Črtomirov« je Jarc sicer prečrtal, toda če jo izpustimo, postane nejasen pomen »poznih pravnukov«, zato smo jo ohranili.

ni vrag. Če je šlo lani, ko nam ni nihče štel let in ko naj bi nosil svoje kosti na prodaj za beograjsko čaršijo,¹⁰ tedaj bomo zdaj vsaj toliko pripravní. Kaj je res, je res: partizani so dečki! Ta akcija je bila nekaj edinstvenega. In če že moram poginiti, rajši tu nego kje pri Bologni . . . Ne boj se, za nekaj nas bodo že kako uporabili. Počakaj, da se prespimo. Treba bo zavihatí rokave . . . « Ozrl se je na svojo roko in šele zdaj videl, kako je blatna. Dlan je imel od trnja in padcev okrvavljeno. Dvakrat se je bil spotaknil, ko je hitel po presekah, skozi tokave, po kotanjastih in grapastih bregeh, sedem ur. Oziral se je okrog sebe, da bi odkril sled vode, pa zaman. Sklonil se je in si omočil roko s travo in si jo obrisal z umazaním robcem. »Tam vidim hišo . . .« se je oglasil nadzornik, »mahníva tjakaj.« Stopila sta po stezici med visoko praprotjo po kratkem bregu navzdol in kmalu zagledala zapuščeno žago, pred katero se je razgovarjala gruča ljudi. Bili so njuni tovariši iz Ljubljane, ki so jih partizani prav tako rešili iz vlaka. Trudni so postavali, ne vedoč, kam naj bi se obrnili. Nekateri so posedali na mokrih hlohlih, si podpirali razmršeno glavo z rokami na kolenih, drugi so si sezuváli čevlje, brodili bosí po travi, si prižigáli cigarete ali pa žvečili koščke suhega kruha — plahi, neodločni ljudje, ki se še niso znašli v novem položaju. Skupna usoda jih je sicer povezala, a še vedno je imel vsak zase toliko opravka s samim seboj, da je bil videti do drugega nezaupljiv. Kakor da so se sramovali drug pred drugim, ker so se čutili razgaljene v vsej neobgljenosti, a so si zaman prizadevali, da bi prekrili to goloto. Res je vse to nekam prehitro prišlo . . . to so govorili splašeni pogledi večine teh ljudi, ki je bil še dan preje vsak od njih na svojem natanko določenem položaju svoj gospod. To dokončno spoznanje nemoči in pričakovanje čisto novega življenja, na katero se niso utegnili tako hitro pripraviti, jih je napravilo neznansko neobgljene, podobne okorním lutkam, ki same iz sebe ne morejo izvesti najmanjše kretnje.

»Vode nič koliko!« je vzkliknil nadzornik, ko je odkril potoček za žago. »Tam se lahko pošteno umíjeva. In namesto kave nama bo voda tudi dovolj dober zajutrek. Košček kruha pa se tudi še dobi v mojem žepu. Oh, ko bi bil človek vse to vedel, saj bi lahko vzel s seboj . . . Oh, če pomislim, kadar smo se pripravljali na pot na Šmarno goro . . . še ocvrte piščančke smo spravili v nahrbtnike . . .«

Prišla sta do žage. Pod streho so se begunci kar tesnili, da si bil na vsak korak v nevarnosti, da boš koga pohodil. Nekateri so ležali kar po tleh, oprášeni z žaganjem, in trdno spali. Drugi so se pritajeno pogovarjali na hlohlih, ki jim je plaz dogodkov prizanesel smrt pod cirkularko. Vojni vihar je bogve kdaj že odpihal gospodarja in njegovega žagarja.

»Ne bi bilo napak, če bi tudi midva kam légla,« je menil mož z debelim nosom. »Obleka je že itak šla k vragu,« je pristavil in pokazal spremeljevalcu s širokokrajnim klobukom na kolenih raztrgane hlače in zmečkan suknjič. Ko sta se že razgledovala po kakem pripravnem prostorčku med

¹⁰ Prvotno: »za čast in blagor korupcije«.

množico zleknjenih teles, je stopil pred njiju bled mlad človek, inženirjev znanec, tehnik.

»O, tudi ti tukaj. Zdaj pa je menda res ves Bežigrad skupaj!« je vzkliknil inženir.

»Saj tako je prav,« je poudaril tehnik. »Pravzaprav nas je vseh skupaj lahko pošteno sram. Namesto da bi že pomladi šli med partizane, smo lepo mirno čakali, da so prišli Italijani po nas . . . In, če ne bi golo naključje . . .«
 »Na, kaj hočeš . . . človek ni več mlad,« se je jel opravičevati nadzornik.
 »Takrat, v Karpatih, na Doberdobo . . . takrat si imel komaj trideset let . . .«
 in spet je začel ponavljati svoje tožbe. »Avionov se bojim . . .« Venomer je stregel z ušesi slednjemu šumu, iščoč zaklonišča kje v bližini. »Tukaj tako ne bomo ostali. Kolikor vem . . .« ga je potolažil mladi mož, ki je bil videti nekoliko bolje poučen o bližnji bodočnosti.

»Seveda ne,« je hlastno pritrdil nadzornik. »Navsezadnje bo za nas še najbolje, če jo mahnemo preko Kočevske na Hrvaško, od tam imamo že kako prosto pot čez Bosno in Srbijo proti Turčiji . . . čim pa smo tam, bi nas prej ali slej kaka angleška ladja . . .«

»Prepeljala v London pod zaščito kraljevske jugoslovanske vlade s Kuharjem na čelu, kajne,« ga je pičil inženir. »No, lepo se zhvalim . . .«

Mlad človek je zavrnil nadzornika s kretnjo človeka, ki že vse ve:
 »Kaj bo z nami, o tem odloči vodstvo taborišča . . .«

»Kakšnega taborišča?« je vprašal nekdo iz bližine.

»Vojaškega, partizanskega. Zvedel sem, da je kakih deset minut od tod više gori, pri neki drugi, večji žagi. Saj pride po našo gručo stražar. Kar tu počakajmo. Vse bodo uredili. Vrag je s toliko množico ljudi . . . pa bo že šlo, da bo prav. Na svojo pest pa ne bo smel nihče delati . . . Sicer sem pa zvedel, da je med rešenci več belogardistov . . .«

»Eh,« se je oglasil nadzornik, »tu se menda vendar ne bomo šli stranke. Vsi skupaj smo ubogi pribeženci . . .«

»Dragi moj, to ni vprašanje strank. Belogardisti, to ni stranka, to je strup, kuga, bacil, ki ga je treba na mah izločiti, uničiti,« je razložil vsevedež. »In tudi to bodo partizani uredili . . .«

Iz gozda se je pojavila večja gruča, ki jo je vodil oboroženi partizan. Medtem je prišel stražar tudi k skupini, kjer sta stala inženir in nadzornik in začel ljudi klicati skupaj, da bi odšli za njim. Čez nekaj minut hoje med nizkim grmičevjem vzdolž potoka, so zagledali drugo, večjo žago, kjer je že mrgolelo ljudi. Med njimi so sem in tja hiteli partizanski vojaki. Bili so po večini mladi fantje, statisti, plečati, zagoreli, živahni, smejoči, oblečeni vsak po svoje, ta v novih športnih hlačah, oni v zakrpanem suknjiču, nekdo je nosil vojaško obleko jugoslovanske vojske, videl si tudi katerega v italijanskem suknjiču. Vsi pa so bili pokriti s triglavkami,¹¹ na katere je bila prišita

¹¹ Prvotno: »so nosili vsi čepice triglavke«, potem je Jarc vse — razen zadnje besede — prečrtal in napisal zgoraj sedanjo različico, ki zahteva v tej besedi končnico -ami, zato smo jo uveljavili.

slovenska zastavica z rdečo zvezdo na sredi. Te triglavke, tudi partizanke imenovane, so posneli po čepicah, ki so jih nosili španski revolucionarji.

»Glej jih,« se je zavzel inženir.

»Naša vojska! Prva slovenska! Presneto, če mi pogled nanje ne vlije poguma, pa res nisem vreden, da še živim! To so dečki. Ah, kar srečni bodimo, da smo med njimi. Zdaj vsaj veš, čemu živiš. Zdaj ima življenje spet smisel. Lepo vas prosim, ozrite se nazaj na zadnje mesece . . . saj to je bilo čisto navadno crkavanje . . . Na, še malo, pa se bom pomladil! . . .«

Te besede so našle ugoden odmev pri vseh v bližini.

»Ali si ga slišal, inženirja,« je pripomnil nekdo. »Ni več mlad. Številno družino je moral zapustiti, in ženo, ki mu leži na porodu . . . pa se ne prestopica kot nekateri drugi, ki prihuljeni čakajo, kako bi jo ucvrli . . .«

»Kam neki? Beži, beži. Da so taki med nami?«

Spet je padla beseda o beli gardi. Nekdo je menil, da belogardistov sploh ne more biti med rešenci, Italijani da vendar niso nameravali poslati v internacijo svojih pomagačev.

»No, potem si pa še za luno. Prvič: pri teh racijah so lovili moške kar na debelo, drugič pa moraš vedeti, da fašisti nalašč nastavljajo po taboriščih svoje konfidente iz vrst Slovencev samih . . .«

V takih ugibanjih in kramljanjih je minilo spet pol ure. Medtem so se vsi osvobodenci zbrali na širšem prostoru okrog druge žage v globeli. Zdaj se je sonce razlilo na ves ta razgibani prostor. Ta pestra množica v zboru, žaga z zasilno vojaško pisarno, kjer je partizanka sedela za pisalnim strojem in tipkala, kar ji je narekoval brezhibno oblečeni komandant s samokresom za pasom in daljnogledom okrog vratu, baraka, ob kateri si videl velik kuhinjski¹² kotel, pod katerim je že prasketal ogenj, nad katerim se je dvigal gost dim in modril široke snope sončnih pramenov, tu pa tam ob skalah razporejene strojnice, zaboji, lonci, porcije, obrobajoč gozd, šireč se visoko v hribe, ves živ od ščebeta in žuborenja — vse to je dajalo živo podobo nenavadnega vojaškega taborišča, spominjajočo na prizore iz razgibanih prešlih časov. Slikarjevo oko bi našlo tu snov za veliko platno, človek s čutom za zgodovino pa je zaslutil, da je zdaj sam priča edinstvenemu prizoru, ki ga utegne v teku časa domišljija prečistiti v herojsko pesem iz velikih ljudskih borb za osamosvojitve slovenskega naroda.

Nenadna tišina, ki je prikovala vso to množico v napeto pričakovanje, je osredotočila opazovalčevo pozornost na partizana, ki je pravkar stopil na brežuljast parobek, da je imel pogled na vse te nenadejane poslušalce.

»Politkomisar?« je šepnil nekdo svojemu sosedu. Ta je skomignil z ramo in skušal vprašati tretjega, ki pa je bil le še uho in oko, naperjeno na zastavnega komisarja, stoječega v odločni pozi samozavestnega vodnika.

»Tovariši!« se je razlegel njegov jasni glas v čisto ozračje. »Tovariši, niste pričakovali, da bo vašo žalostno pot v fašistično ujetništvo presekala udarec naše vojske. Mnogo ste slišali in brali o nas, večina vas je tudi

¹² V rokopisu: »kuhinji«.

delala za nas, nabirala za naše hrabre ljudi pomoč v denarju in živežu, zato vam ne bom na široko razlagal o cilju in namenih našega pokreta . . . Tovarishi, ljudstvo se je prebudilo . . .«

Od nekaterih strani so mu odgovorili vzkliki pritrjevanja, ki so jih zadušili šepeti »pst, pst . . .« iz ust pričakovalcev nadaljnjih pojasnil. Govornik je govoril odsekano, podčrtaval besede z drznimi pogledi, zdaj na ta, zdaj na drugi konec množice, si večkrat popravil opasač, na katerem sta viseli dve bombi in se večkrat drobno nasmehnil. Nenadoma pa je spremenil glas. Počasi in kakor da se obotavlja, je pričel: »Zvedel pa sem, da je med nami nekaj takih, ki si žele domov. Kam domov, to je njihova zadeva. Nikogar ne silimo ostati pri nas. Dajemo vam na prosto izbiro. Odločite se po svoji svobodni volji: kdor se strinja z nami, kdor je v sebi trdno prepričan, da bo njegovo delo med nami res v prid velikemu cilju osvobodilne fronte, ta bo imel priliko izreči svoj da in se uvrstiti v naše čete. Pripominjam, da nikogar ne silimo v borce. Lahko ga uvrstimo med delovne čete. Potrebujemo ljudi najraznovrstnejših poklicev. Potrebujemo tesarje, mizarje, krojače, telefoniste, inženirje . . . uradnike . . . dela nam ne bo zmanjkalo, toda poudarjam: čim se je kdo odločil za nas, in sicer svobodno odločil, ta se mora odslej brezpogojno pokoravati našemu redu. Naš red, naše postave. Dve, tri besede o tem zadoščajo. Sleherno¹³ misel, besede in dejanje za borbo za osvoboditev. Kdor pa bi sabotiral, izdajal ali pa se pregrešil s tatvino, in četudi najmanjšo, odgovarja za tako dejanje tudi s smrtjo. Nosilci novega reda ne moremo trpeti v svoji sredi ljudi, ki bi po svojem delovanju nadaljevali čaršijsko korupcijo jugoslovenske gospode. Kdor pa se — kot sem že povedal — ne čuti poklicanega biti z nami, ali kdor ima naše delovanje za škodljivo narodu, svoboden mu povratek nazaj. Pozneje se bo priglasil v pisarni in vse te bo naša straža varno pospremila do meje našega ozemlja, odkoder je potem njihova zadeva, kam se bodo obrnili . . .«

»Hudiča,« je šepnil inženir, »s tem se ne strinjam. Svobodno izpustiti ovaduhe, da bodo na vrat na nos hiteli nas izdajat Italijanom?«

»Pa je še nekaj,« je pripomnil neki učitelj, »svobodna odločitev — to pomeni represalije fašistov zoper naše družine . . .« Iz množice je tu pa tam završelo mrmranje.

»Želi kdo pojasnila?«

Oni mladi človek, inženirjev znanec je dvignil roko.

»Po mojem,« je zaklical, »sploh ne sme biti govora o tem, kdo ostane tu in kdo ne. Mislim, da je dolžnost nas vseh, da ostanemo tu in se priključimo osvobodilni borbi. Pa tudi tisti, ki so na žalost doslej tavalili v zmoti, zavedeni po demagoški politični vzgoji, se morajo že iz hvaležnosti, da so jih partizani rešili iz krempljev fašistov,¹⁴ pridružiti osvoboditenim. Ali naj s svojo vrnitvijo vzbude pri sovražniku videz, da ponujeno svobodo od-

¹³ V rokopisu: »Sleherna misel«, a smo prilastek končniško uskladili s celotnim stavkom; takšno neujemanje kaže na spreminjanje stavčnega vzorca.

¹⁴ V rokopisu okrajšano »faš.«

klanjajo in se prostovoljno silijo v ujetništvo? To bi bila moralna klobuta partizanom in voda na mlin beli gardi. Ne, te sramote, tega madeža, upam, si ne bo hotel nihče nakopati na svojo dušo.«

»Ni tako,« se je nasmehnil komisar. »Pri nas odloča svoboda. Nikogar ne silimo. Zato ponavljam, zahtevamo proste odločitve. Kar pa tiče nevarnosti izdajstva, kot je omenil tovariš, vam pa lahko zagotovim, da se ničesar ne bojte. Mi že znamo take stvari urediti, in sicer prav na kratko. To skrb predajte nam, ki imamo skušnje v teh stvareh —«

Pri zadnjih besedah se mu je po licih razlil porogljiv smehljaj, ki je prešel tudi v glas sam. Ta rezki smehljaj te je čudno dirnil. V njem ni bila samo samozavest, marveč vse več: prihajal je iz globin, kjer ni prostora za čustvo usmiljenja, kjer se je iz nujnosti življenjske borbe rodila oblast, ki ne prizanaša, tista resnična oblast, ki ustvarja po čudežih dejanj narodu zgodovino . . .

Ali že v naslednjem trenutku se je komisarju razsvetlil obraz in pomirjevalno je nadaljeval: »Še na nekaj vas moram opozoriti. Od tega trenutka dalje ste si vsi med seboj tovariši. Tu ni več gospodov, vikanje vas ne sme več ločiti, stanovskih pregraj pri nas ne poznamo . . . Tovariški »ti« je naziv, s katerim se vsakdo od nas obrača na svojega druga, ki nas veže v zakaljeno celoto, katera mora biti porok zmage in ustvaritve nove družbe. V tem upanju vas seznanjam tudi z našim skupnim pozdravom, ki se glasi Smrt fašizmu — svoboda narodu!«

— — —

Prepričevalnost tega govora je zapustila v množici močan vtis. Kakor da se je izvršila posvetitev novih članov, ki so še nedavno prej gledali partizane od daleč iz svojega osebnega življenja.

Pred pisarno na žagi so se nagnale gruče, ki jih je stražar uvrščal po posameznikih, drugega za drugim. Priglašali so se za sprejem med borce in delavce. Partizan je pregledoval dokumente. Uradnica partizanka je tipkala imena. Spet se je vršil popis kot prejšnji dan na dvorišču belgijske vojašnice, toda med zdaj in prej je bil razloček. Vsakdo, ki je opravil svoj prigras, se je vračal s sijočim obrazom. Nadzornik je stopil k inženirju: »So me že izbrali. V delovno službo . . . Kar vesel sem. Človek vsaj ve, kje je. Nekje moraš stati. Danes ni več prostora med dvema stoloma. Nič ne rečem: omahljivec sem bil . . . Človek iz stare šole . . . naročnik na Slovenca — ali: kar je res, je res — samo partizani lahko še rešijo slovenstvo . . . Da, tako je prav . . . Zdaj vem, kje sem in kdo sem . . .«

Inženir se je tiho smehljaj.

»O, kdaj sem ti že tako govoril . . . še takrat v Ljubljani . . .«

»Ali jih vidiš?« se je oglasil delavec¹⁵ in pokazal s prstom levo. Tam so se zbrali tisti, ki so se sami priznali za tujce . . . povešenih glav, tihi in na pogled še bolj utrujeni kot zjutraj, so stopali v molčečo vrsto . . . Osam-

¹⁵ Nejasno zapisana in prečrtana beseda, a smo jo ohranili, ker bi drugače ne bila razvidna oseba, ki je preusmerila pozornost obeh Ljubljančanov.

ljenci . . . Med njimi sta bila dva profesorja, nekaj uradnikov in dijakov . . . vseh komaj štirideset po številu . . .

Okrog poldneva se je nova družba že kar vživela v nov položaj. Po taborišču so pohajale gruče po pet, šest ljudi, ki so se že vezali v nova prijateljstva. Pletli so se razgovori o domačih in družinah, do katerih so se že prav gotovo razširile grozotne vesti o napadu na vlak, morda tudi izmišljotine o kupu mrtvih in ranjenih. Tega in onega je zaskrbelo. Drugi, v katerih je bil že razvit močnejši skupnosti čut,¹⁶ so pomirjevali: »Pojdite, pojdite, naši v Ljubljani bodo že zvedeli resnico. Ne bojte se. Sicer pa danes trpi ves narod . . . Na vsakega pride njegov delež . . . zdaj ne mislimo več na nazaj, ampak na naprej . . .«

Neka usodna nujnost povezave je terjala od vsakega vedrost in vero, in sprostila besedo. Oko se je jelo sproščeno razgledovati po novem okolju. Najbolj živo je bilo okrog kuhinje. Posebnost zase je bil kuhar, dobrodušen, plečat možak s črno brado, šaljivec že s pogledom, mož, ki je kar stresal pisane zgodbe iz partizanskega življenja, tako bogatega včasih kar pusto-lovskih dogodivščin.

»Pa ne koljem samo volov . . . tudi marsikaterega srnjaka sem podrl . . . ej, to ti je potem večerja . . . O, pa sem že pograbil tudi za puško, kadar je bilo treba . . . kajti pri nas mora v sili vsakdo prijeti za orožje . . . in kakih dvajset črnosrajčnikov imam na žalost tudi že jaz na vesti . . . na žalost . . . kajti zaklel sem se, da dokler jih ne pičim vsaj sto, ne zaslužim imena partizan . . . Pa kaj, ko mi ne dajo prilike . . . Brez kuharja pa bi tudi partizanom trda predla . . .«

Novince je ogovarjal z očetovsko prizanesljivim smehljajem, toliko, da jih ni potrepljal po ramenih: »Ej, saj bo šlo . . . Se boste privadili. Po taki noči ni čuda, če kruli v želodcu.¹⁷ Pa vam bom že duše privezal. Stavim kaj, da doli v Ljubljani ves teden niste poskusili toliko mesa, kot ga boste samo zdajle . . . Alo, Marko, naloži . . .«

Gol do pasu, črno poraščen po prsih je ukazoval, brodil z desnico po kotlu, se šalil in hkrati računal, koliko kosil bo treba pripraviti.

»Nad tristo vas je prišlo. Pa še nenajavljeni. To niso mačkine solze. Še pri gasilskih veselicah prede krčmarju trda za jedačo. No pa partizani se tudi takih zadreg ne ustrašijo.« Hohotal se je z debelim basom, kot da prihaja glas iz soda . . . V tem hohotu je bila mehkoča: ta človek ne bi mogel pohoditi niti črva in vendar . . .

Uro pozneje je imel inženir priliko občudovati kuharjevo umetnost: sestradanci, ki so jim vojaki posojali komaj izpraznjene porcije in neumite žlice, so si z zavzetjem kazali ogromne kose mesa v mastni juhi, kakršne že davno niso poskusili. Čas je mineval v prijetnih podrobnostih. Na prihodnost zdaj nisi mislil. Take stvari pridejo kar same po sebi. Zdaj si tu kakor v strugi . . . Tok te bo nesel sam s seboj in če boš še krepko plaval, potem si

¹⁶ Jarčeva inverzija, v stilno nezaznamovani obliki: močnejši čut skupnosti.

¹⁷ Pripis nad stavkom je mogoče le domnevno prebrati zaradi okrajšav in nerazločnega rokopisa: »Saj pripravljam partizansko kosilo«.

gospodar v vsakem položaju. Ležiš zleknjen na travi in bos. Čevlji in strgane nogavice se ti sušijo v pekočem soncu. Obletavajo te mušice, metulji švigajo nad teboj, z napol priprtimi očmi gledaš na fante, ki čistijo puške, razkladajo naboje, pospravljajo kuhinjo. Od nekod zamolklo brni avion, ki ga pa ne vidiš. Polašča se te dremavica. Veš, da nekje živijo tvoji: dozdeva se ti, da stoji kraj tebe tvoja žena . . . že jo hočeš ogovoriti, pa se ti slika zmaje, in izmaliči . . . glasovi in slike se stapljajo v nejasno menjavo prizorov, ki se bolj in bolj pogrezajo v podzavest . . .

Večeri se. Iz kuhinje se spet dviga dim. Večerjo pripravljajo. Iz gozda so prijezdili trije konjeniki. Sel je prihitel s pismom in išče komandanta. Ljudje se zbirajo v zbor. Na drugem bregu onkraj potočka na mokrem travniku stoji gruča trudnih beguncev. To so tisti, ki so se samovoljno izločili iz novega občestva. Njih število se je že zmanjšalo. Pravijo, da jih je ostalo komaj še trideset, ki se čutijo tujce. »Godrnjajo. Ze popoldne so pričakovali, da jih bodo straže pospremile do Italijanov . . .« meni obrtnik.

Bolj poučen tovariš, ki je ujel opazko, se lokavo nasmehne. Inženir pravi: »Ampak sramota! Zdaj jih naj naši celo lepo pospremijo do Italijanov.« »Italijani jih postrele, čim jih bodo opazili. Misliš, da jim bodo fašisti prav na čelu brali zapisano, da hočejo biti njih hlapi?« Izvedenec pa se spet lokavo nasmehne. Pomenljivo pomežikne z očmi in reče: »Saj ne bo tako. Ti ne bodo nikoli več prekoračili meje, ki nas deli od Italijanov. Mislite, da jih bodo naši res izpustili?«¹⁸ Take nevarne tičke, belogardiste? Potem pa že še malo poznate partizane!« Inženir je debelo pogledal. Obraz se mu je razsvetlil. Tovariš pa je nadaljeval: »V najboljšem primeru bodo taki izmed njih, ki še niso toliko pokvarjeni, uvrščeni posamično v čete poljskih delavcev kje na Kočevskem. Sicer pa je treba itak počakati odgovora . . .«

»Odkod?«

»Iz Ljubljane. Seznam njihovih imen bodo poslali v Ljubljano, odkoder bodo dobili o njihovem prejšnjem delovanju natančne podatke . . . Seveda . . .«

Pri gruči se je ustavil nadzornik. Tečna večerja ga je spravila v še boljšo voljo. Šali se. Boji se, da se bo odebelil, če bo šlo tako naprej. Na Turčijo in angleške ladje ne misli več. Tudi prihodnost ga več ne zanima. Neka svojevrstna brezskrbnost se polašča vseh. Čustvo skupnosti postaja bolj in bolj odločilno. Mrak lega v globel. Ogenj v kuhinji se razplamteva v čedalje močnejšem žaru, čigar odsevi sijejo na vse strani. Od daleč se zdi ta ogenj kot središče, ki veže vse te ljudi nase, jim daje toploto in jih polni z občutkom varnosti.

Nekje v gozdu je počil strel. In še eden . . . tretji . . . peti . . . šesti . . .

»Slišiš?« se zdrzne ta ali oni, zastane mu dih. Mrak sproščuje neprijetne predstave o italijanskih patroljah, o praskah v zasedah. Srce utripa nemirneje.

»Kaj to pomeni?« se obrne novinec k stražarju. Stražar malomarno zmigne z rameni. »Takah stvari smo vajeni vsak dan . . .« In gre mimo.

¹⁸ Glede na ustroj stavka smo zamenjali piko z vprašajem.

vzročil, da se je cela veriga pretrgala in zastala. Čedalje pogosteje se je oglašal vzklik »Stoj!« in se prenašal od moža do moža vse do zadnjega, da so naposled nemirni vodniki pričeli pregnancy opozarjati, naj se vendarle spešijo, kajti do prvega kraja, do katerega bi morali priti še pred vzhodom sonca, je bilo še štiri ure hoda. Ob takih opozorilih so se ljudje spet zavedli, da njihova pot ni nikak pustolovski izlet, ampak neizprosna nujnost: beg pred sovražnikom, reševanje lastnega življenja. Poleg tega bi njihova neokretnost in počasnost utegnila škoditi ne samo njim samim, temveč tudi partizanom, ki so se morda mnogo bolj zavedali, s kakšnimi težavami je združen pohod take množice skozi kraje, ki niso bili docela očiščeni izdajalcev.

Tomaž Lesar, ki je korakal precej sredi tega sprevoda, je moral napejnati vse sile, da ni zaostajal in oviral drugih za njim. Šele pred mesecem dni je zapustil bolnišnico močno oslabeled in še ne docela ozdravljen. Zadnje tedne v Ljubljani pa se je moral še skrivati po stanovanjih v raznih predelih mesta, da ne bi pri blokadah padel Italijanom, ki so ga imeli — kot je domneval — na črni listi. Toda pri zadnji blokadi so ga vendarle zajeli in uvrstili med one, ki so jih poslali v internacijo. Vsa zadnja leta je preživel pred knjigami in že zato ni bil kos večjim naporom. Za seboj je imel pet semestrov medicine, katere se je oklenil z vso prizadevnostjo človeka, ki čuti, da je našel svoj poklic. Zaželel se je posvetiti psihiatriji. Edini stik z živim svetom je imel po svoji zaročenki, neki učiteljici na Gorenjskem, katero pa so še lansko jesen izgnali Nemci z njeno družino vred v Srbijo, odkoder se ji je posrečilo komaj pred dvema mesecema priti v Ljubljano in najti zaposlitev pri usmiljeni družini. Vsi ti udarci, s katerimi je usoda zviharila mirni tek dotedanjega njegovega življenja, pa so izzvali v njem nepričakovan odmev: malodane popolno neodpornost do vsega, kar ga je doslej vezalo na življenje. Bil je prerahel, da bi sam iz sebe začutil nujnost odpora, željo po borbi, in šele prijateljem se je posrečilo pridobiti ga spet za življenje. Spoznal je, da več itak ne more izgubiti, da pa lahko samo še pridobi. Zadnjega koraka pa vendarle še ni storil in šele ko je bil zajet po partizanih, se je odločila tudi njegova sedanja življenjska pot . . .

»Ali ti je slabo, tovariš?« ga je vprašal glas za njim.

»Ne, ne,« se je Tomaž otesel. Mučno mu je bilo, da bi komu priznal svojo slabost. »Slabo vidim . . .« Še bolj je zbral vse svoje sile in se pognal naprej. Sram ga je bilo, ko je videl, da so nekateri bili oprtani s težkimi nahrbtniki, pa so še ponujali pomoč upehanim tovarišem, medtem ko je on, ki ni imel s seboj ničesar razen obleke na sebi, še samega sebe komaj vlekel naprej. Po nekaj urah hoda in z voljo, da ne sme omagati, pa se mu je vendarle posrečilo, da se je ujel v enakomernem korakanju drugih. Noge so ga nosile same od sebe. Oči niso več bolščale v temo, zdaj pa zdaj je celo zamižal in je samo z ušesi lovil korake pred njim idočih, da se je lahko po njih ravnal. Prevevalo pa ga je neko otožno občutje izgubljenosti samega sebe, kakor da ga je res vsega pogoltnila noč. Nič ni vedel, kam ga vodijo. Kar je bilo, je prešlo. Še spomini, katere je obujal, da bi si z njimi razsvetlje-

val temo, so se mu zazdeli tako neresnični, kot da so bili samo usedlina nekih lepih sanj . . . Resničnost so bila samo ta drevesa, ki jih je bolj čutil, nego videl. Z rokami je imel posla dovolj, bodisi da je prestiral veje in vejice, ki so visele čez pot in jih zadrževal, dokler jih ni pograbil tovariš za njim, bodisi da je iskal ob tanjših deblih oporišč, da ne bi zdrdral po pobočju, ali pa je venomer prožil roko v temo pred seboj, da ne bi z glavo zadel ob drevo.¹⁹ Ta neprestana, nagonska čuječnost mu je čedalje bolj odganjala trudnost in delala njegovega duha budnega. Toda žalosti ni odgnala. Tudi ko so²⁰ iz gozdov stopili spet na odprto, ga ni zamikalo vprašanje, kod hodim. Te pokrajine so bile brez imena. Bile bi lahko kjerkoli na svetu. Zanj so pomenile samo pohod . . . naprej, naprej ga je gnalo.²¹ Kam in kako, to vedo drugi . . .

Ko se je zdanilo, so prišli na ravnico na visoki planoti. Pod gozdom nad pobočnimi travniki in njivami je čemelo pet, šest hiš. Nekaj nevzdržno žalostnega pa je prešinilo pogled na to zaselje. Bil je spomin na davne čase! Ta spokojnost! Ali je mogoče, da se vrše na svetu pokolji, ropi, požigi, da vihrajo strašne vojske preko dežel, in da se godijo tako velike stvari, ki jih doslej ni v takem obsegu poznala človeška zgodovina. Stran privid. Pšenica na polju je bila v visokih, polnih klasih. Iz hiš se je dvigal dim. Torej bivajo v njih ljudje. Še so skupaj družine, še jim delo polni vsebino življenja. Tomaž se je ozrl po drugih in je menil najti v njihovih pogledih isto razmišljanje. Nad stopnicami prve hiše so zagledali žensko, ki se je bila odpravljala v hlev. Ustavila se je, pozdravili so se, gledala jih je z nekim žalostnim pogledom, kakor da jo je pojav te velike množice navdal s težkimi slutnjami za njen dom. Kdo ve, kaj že čaka njene v bližnji prihodnosti. Iz druge hiše se je razleglo otroško jokanje in pred skednjem je žagal starejši kmet drva. To je še vse spominjalo na neke stare čase, ki že davno niso bili več res . . .

Na nebu ni bilo oblaka. Zdaj je posijalo sonce v vsej svoji veličasti. Nekaj neverjetno mirnega, dobrega je zadihalo iz te pokrajine. Zaželel bi si ostati tu in počakati do konca, da se človeštvo iztrezni. Tomaž se je že videl delavca pri teh kmetih. Pa bi jim delal, karkoli bi zahtevali: sekal, žagal, nakladal, vozil, kopal . . . pogledal je na svoje roke in se zasmilil samemu sebi. Koliko časa mora preteči, da bi se te roke ojeklenile za takšno delo. Sprevod je obstal. Tomaž je videl, da se vodnika razgovarjata s kmeti. Besed ni razložil. Posamezniki so si prižigali cigarete. Ker pa so bili redki, ki so jih še kaj imeli, so si jih delili med seboj. Zgodilo se je, da niso kadili samo polovic, videl si celo, da so eno polovico Drave kadili izmenoma štirje . . . dva, trije potegljaji dima so zdaj nadomeščali — zajutrek. Tovariš v bližini je vprašal vodnika, kam pravzaprav gredo. Vodnik se je nasmehnil: »Bo že vse prav!« in šel mimo do zadnjih straž.

¹⁹ V rokopisu se odvisnik začenja »da se ne bi«, kar spet kaže na spremembo stavčnega vzorca, zato smo »se« izpustili.

²⁰ V rokopisu: »Tudi ko si«.

²¹ V rokopisu ni pike za stavkom, ampak vejica, toda ker je odvisnik prečrtan in mu sledi stavek z veliko začetnico, smo jo postavili.

»Kaj pa vprašuješ,« se je oglasil sosed. »Misliš, da ti bo povedal? Konspiracija!«

Konspiracija! To besedo je Tomaž že večkrat slišal. V možganih preprostih ljudi se je razrasla v neko skrivnostno podobo: konspiracija je pomenila nekaj nevarnega, prepovedanega, pretečega . . . Bali so se izpraševati, vdajali so se v molk, zaupajoč vsevednim vodnikom.

Pred Tomažem se je ustavil kmečki možak. Vprašal ga je, odkod so in ali so že dolgo na poti. Tomaž se je izognil določenemu odgovoru. Kmet ga je poprosil za cigareto, in tožil, da že davno ni kadil in da je zdaj kakor odrezan od sveta; pa da nič ne de, glavno je, da v njihovem kraju ni več Italijanov. Ampak ptiča v zraku da se boji.

»Ti prekleti italijanski prasci ne morejo drugega, pa prihajajo grozit z aeroplani — pri nas je hvala bogu še mir, toda nič se ne ve . . . Partizani so nam naročili, da moramo spraviti nekaj stvari v gozd, da imamo kje živeti, če bi nam Italijani požgali . . . Jaz sem svoje stvari že odpeljal na varno . . . Hišo imamo skoro že čisto prazno . . .«

Tomaža je trpko obšlo. Njegov prejšnji sen o mirni vasi se je razblinil. Tedaj je res že ves svet na begu? Vsi ljudje se samo še premikajo iz kraja v kraj kot on sam. Kot njegovi tovariši, kot preganjane zveri po gozdu . . . Iz daljave se je začulo zamolklo brnenje, a je kmalu utihnilo.

Okrog poldne so prišli v večjo vas, ki pa so jo obšli in se ustavili pod pokopališčem v gozdni poseki, kjer se je vsa množica lahko porazdelila za odpočitek. Tomaž si je našel prostorček na trati za župniščem, kjer je ležalo že precej tovarišev. Nekateri so se bili slekli do pasu in se sončili. Tudi Tomaž se je slekel. Že dva dni se ni umil. Nekdo je razlagal, da ni to nič hudega, sonce in zrak prav tako lahko nadomestita vodo. V kotu kraj pokopališkega zidu se je zbrala glasna gruča. Zlagali so denar v kad, da bi nekdo izmed vodnikov, o katerem so slišali, da mora po važnih opravkih v trg v dolino, nakupil zanje cigaret, kaj kruha in dopisnic. Nabrali so kakih sto lir in gruča je bila čedalje večja. Domislili so se novih in novih potreb. Nekdo je menil, da bi bilo prav, če si nabavijo vsaj žlice in skodelice, kajti odslej se bo treba privaditi vojaškemu načinu življenja. In kot bi mignil je še vsakdo hitel prazniti listnico in denarja se je v kratkem nabrala lepa vsota. Pozneje pa se je izkazalo, da iz vse te kupčije ne bo nič, kje pa naj dobiš pribora za sto, dvesto ljudi, kdo pa naj prinese vso to robo, kar ko bi mignil. Izkazalo se je, da so vsi ti pregnanci še vedno mislili vsak zase, ne pa skupnostno. Tomaž je vstal. Slišal je bil, da imajo v vasi zalogo dopisnic. Pograbila ga je divja želja napisati nekaj vrstic svojemu dekletu, da bi naj vedela, da živi. Oblekel se je in odšel proti prvim hišam. Toda še preden je prišel do kapelice, pod ogromno staro lipo, odkoder je bilo še samo deset korakov do hiše, na kateri je bil pritrjen nabiralnik, se je ustavil. Kraj poti sta sedela dva partizanska stražarja s puško v roki.

»Ne smeš naprej, tovariš,« ga je vljudno zavrnil stražar.

»Ne?« se je Tomaž začudil. »Po dopisnico sem mislil iti, domov v Ljubljano bi rad sporočil . . .«

»Pošta iz osvobojenega ozemlja v zasedeno je prepovedana. Ne boj se, bomo že pravočasno uredili, da bodo v Ljubljani zvedeli o vseh . . .«

»Nisem tega vedel,« se je opravičil.

Ne smeš naprej! je ponavljal vojakovo prepoved. Ne, to ni nikak izlet. Kljub videzu prijateljske družbe, navzlic tovarištvu, ki je družilo vse te ljudi z vojaki, so bili vendar obdani z obročem, katerega prestop bi plačal s smrtjo. Tomaž je še stal pred vojakom, ki se je igral s puško v roki, malomarno, skorajda zleknjeno sedeč na skali kraj kolovoza. Bil je mlad fant. Močne, težko okovane čevlje je imel že močno obrabljene, tudi sivim zakrpanim hlačam in spranemu suknjiču se je poznalo, da jih že dolgo ni premenil, le triglavko je nosil novo.

»Si že dolgo pri partizanih?« ga je vprašal Tomaž.

»Devet mesecev,« je odvrnil fant. »Zimo sem prebil onkraj Save.«

»Pa ne, da si imel priliko videti Nemce?« se je Tomaž začudil.

»Kako da ne. Glej jo, to puško. Ta, ki jo je nosil, je že pol leta hrana črvom. Nemška puška. Sam sem jo hudiču iztrgal iz krempljev. Bilo je nad Litijo ravno na lanski sveti večer . . . Od 5h popoldne do 8h smo se. Dvesto Nemcev je navalilo na naše, ki nas je bilo komaj osemdeset. Nemcev je obležalo 40, naših je bil samo eden ranjen . . .«

Malomarno si je prižgal polovičko, ki jo je izvlekel iz žepa in se spet poigral s puško. Po mrzli cevi je drsel z ljubečimi prsti kot po piščali, ki jo godec preizkuša, predno prične nanjo igrati.

Pomenila sta se še to in ono. Tomaž mu je podaril deset cigaret, od svoje zaloge, ki je šla že h kraju. Nenadoma ga je obšla redkobesednost. Ker se je tudi vojak, ki je bil videti neprespan, pogreznil v molk, se je počasi okrenil in odšel doli po gozdni tokavi, kjer so pod smrekami polegale gruče lačnih romarjev. Če se je Tomaž zamislil v tega preprostega partizana, mu je moral zavidati. Tako meni nič tebi nič živi ta fant v novem svetu, vedno na poti, zavedajoč se, da ga lahko za slehernim grmom čaka smrt, in vendar ne opaziš na njegovem obrazu niti senčice vznemirjenosti. Cigareta mu krajša čas, puška mu je tovarišica, na katero se slepo zanaša. Ves plove v toku, ki ga odnaša v neznano prihodnost, niti trenutek ni gledalec. Ali še sploh smeš biti samo gledalec, sploh še moreš biti? Ali se boš dal varovati po teh ljudeh samo, da boš še naprej živel v praznem opazovanju dogodkov okrog sebe? Pa saj ne moreš biti več samo opazovalec: morda si že kapljica v toku, ki valovi proti morju . . . in samo po svojih spominih si še krotki gledalec svoje preteklosti . . .

Tomaž je postajal pri gručah. Eden je pripovedoval športnikom o svojih uspehih, ki jih je imel na krožni kolesarski dirki preko Francije. Ljudje so ga poslušali z največjo pozornostjo in zdaj je bil ta športnik nenadoma imeniten človek. Malo naprej je polegala gruča romarjev, ki jih je mlad mesar zabaval s tihotapskimi štorijami. Teden za tednom je prevažal prepovedano meso čez Savo v čolnu, tolikokrat obstreljenem po Nemcih in Italijanih, zasledovan, že ujet, pa spet osvobojen . . . Ljudje so ga občudovali in se ga niso mogli dovolj naslišati: tudi njegova drzna dejanja so bila za nas nekaj,

pred čemer si se moral kar ponižno prikloniti. Tretji je kratkočasil svojo družbico s povestjo svojega bega iz italijanskega koncentracijskega taborišča. Skratka, mnogo jih je bilo, ki so imeli za seboj pisano prošlost, izpostavljeni v vseh takih zadevah, ki so jih usposobile za novo življenje. Tomaž je postajal zdaj tu, zdaj tam, poslušal, šel dalje in premišljeval. Jezen je bil na samega sebe. Oh, da bi mogel izruvat iz sebe poslednjo koreninico, ki ga je vezala s prošlostjo in novo zaživeti med temi ljudmi! V takih trenutkih se je čutil osamljenega, in le telesna odvisnost od vseh teh ljudi ga je pomirjala, da je strl trnjevo misel na nazaj . . .

Pozno popoldne so jih straže uvrstile v zbor, v dva po dva. Po strmem pobočju so se spustili za vasjo v dolino, ubrali pot po strugi hudournika in se ustavili v gozdni kotlini, kjer jih je zajel prijeten dim iz kuhinjskih kotlov na prostem. Ljudje so oživeli: po 24 urah — kosilo in večerja hkrati. Sko-dele in žlice so si spet sposojali od vojakov. Tomaž je našel prostorček pod leskovim grmom, kjer sta že sedela arhitekt in nadzornik. Ni še kmalu videl ljudi, ki bi s tolikšno spoštljivostjo zauživali hrano, kot zdaj, ko so z neko zbranostjo zajemali z žlicami močnik, v katerem je plaval velik kos mesa, ki si ga moral vzeti kar v roke.

»Vse tisto, ampak obleka, obleka,« je zbolelo nadzornika.

»Komu jo bodo že dolinci preskrbeli . . .« je odvrnil arhitekt, »če ne si jo bomo morali pa sami. Poslušal sem partizanskega fanta, s koliko vnemo mi je pripovedoval, da si mora pravi partizan preskrbeti orožje in obleko pri — sovražniku.«

»Že, že,« se je nadzornik kisló nasmehnil.

»Ampak bog pomagaj, mi smo civilisti.«

»No, no, saj ne bo tako hudo . . .«

»Rad bi vedel, kam jo uberemo. Težke noge imam . . .«

»Najbolje bi bilo, da gremo še nocoj dalje,« je pripomnil Tomaž, ki ga je samo hoja pomirila. Naprej, naprej, je klicalo v njem, samo ne mirovati. Mirovanje ti spet vzbudi predstave o domu, te razneži, to predrami marsikatero bolečino.

Proti večeru se mu je želja izpolnila. Prišel je ukaz za odhod . . .

* * *

Hodili so in hodili.

Okrog polnoči so stopili iz smrekovega gozda na plano. Očem se je razgrnil čudovit pogled. Tomaža je kar prevzelo, da je pozabil na vse. Hribi na obzorju so se kar talili v srebrni mesečini, v kateri je dremala široka pokrajina: spodaj v dolini so se širili gozdovi, kamor so videle oči. Obrisi vrhov so se gubili v prosojni meglici lunine svetlobe. Spokojna²² prostranost je svežila ozračje.

»Kakor prizor iz Sienkiewiczjevih romanov!« je šepnil mlad učitelj Tomažu . . .

»Kako se ponavlja zgodovina.«

²² Komaj preberljiva okrajšava »Spokoj.«

»Mi, pregnanci ravno ne delamo še zgodovine,« se je oglasil arhitekt, »ampak mora zgodovina narediti kaj iz nas, če je še kaj življenja v nas...«

Sprevod se je ustavil. Za gričem se je skrivala vas. Črna poslopja med redkim drevjem so čemela nema, zapuščena. Straže so pohitele naprej.

»Vezo iščejo,« je pojasnil nadzornik, ki je večkrat stopil iz vrste in spraševal zdaj tega in onega.

»Pravijo, da so davi Italijani zbombardirali vas P., skozi katero smo šli snoči... Se spominjaš hiše, pri kateri sva si utešila žejo... Prav zadnjo uro smo se jim potemtakem umaknili... Resna zadeva vse to.«

»Seveda,« se je malomarno posmehnil arhitekt.

»Ampak ljudje se mi smilijo... in narod. Kaj vse se godi po vsej Evropi.«

Arhitekt ni nič odgovoril. Oziral se je v staro cerkev, ki jo je zastirala kot ogromna mesečinska koprena stara lipa, za katero je stala dvorcu podobna hiša — župnišče. Ker se je tam nabrala gruča ljudi, sta še arhitekt in Tomaž stopila tja: v kuhinji so razdeljevali iz škafa vodo, ki jo je bil točil kmečki fant.

»Kaj pa vaš župnik?« je vprašal arhitekt, ki je bil ujel nekaj nerazločnih²³ opazk.

»Ga ni. Ucvrl jo je kakor Italijani, ko so iz strahu zapustili našo vas. Kaplan pa je bil naš človek, pa so ga Italijani zaprli in bogve kam odvedli. No, zdaj si bomo vse po svoje uredili. V nedeljo bomo imeli volitve!«

»Volitve?« se je začudil Tomaž.

»Saj so že razglašene. Vsi bodo volili, tudi ženske... Odkod pa ste vi, ki vas je toliko?«

»Rešili so nas, ko so nas Italijani...«

»A vi ste tisti iz Ljubljane, smo že nekaj slišali... No, to ste lahko veseli! O, če ne bi bilo partizanov...«

Nekdo v bližini je pripovedoval:

»... pri župniku so našli veliko obtežilnega materiala, sama izdajalska pisma... očitno je bil v zvezi z Italijani...«

»Včeraj je letal še italijanski avion nad našo vasjo...«

»Izvidnik...«

»Kaj, še sedemnajst ur da bomo hodili?«

»Tako vendar... Potem smo na konju...«

»Po Kočevskem smo že osvobojeno ozemlje, država zase.«

»Sedemnajst ur... pa še deset zraven.«

Pogovori so ponehali, gruče so se spet uvrstile v pohod. Sprevod je odkorakal...

²³ Komaj preberljiva okrajšava »nerazl.«.